

**QANUN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİK
SİSTEMİNİN ƏSAS ELEMENTİ KİMİ****Ü.Z.QULİYEV***Bakı Dövlət Universiteti**ulviguliyev@gmail.com*

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, Azərbaycanda hakimiyyət bölgüsü prinsipinin reallaşdığı bir şəraitdə qanun klassik yanaşmaya uyğun olaraq qanunvericilik orqanı tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktın xüsusi forması kimi çıxış edir. Onun tam həcmdə işlənilməsi yalnız Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra mümkün olmuşdu. Müasir mərhələdə "qanun" anlayışı Azərbaycanın qanunvericilik sistemində əsas anlayışdır. Bununla əlaqədar olaraq qanunun ən səciyyəvi əlamətləri şərh edilir.

Məqalədə həmçinin göstərilir ki, qanun fundamental normativ hüquqi aktdır, dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqyaradıcı fəaliyyəti üçün zəmin və istiqamət kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlarının növləri və əsas xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində normativ hüquqi aktların növləri kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının özünü, referendumla qəbul edilmiş aktları, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və adi qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarlarını, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarını müəyyən edir. Bütün sadalanan aktlar ümumi normativ hüquqi akt anlayışında birləşir, bunlar Azərbaycan Respublikasında hüququn əsas mənbəyidir.

Göründüyü kimi, bu tərifdə həmin hüquq mənbəyinin əsas səciyyələri göstərilib. Birincisi, normativ hüquqi akt səlahiyyətli orqanların hüquqyaradıcı fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Bu, dövlət orqanları, yerli özünüidarə orqanları ola bilər. Xüsusi hallarda normativ hüquqi akt xalqın birbaşa öz iradəsini bildirməsi (referendum) nəticəsində də qəbul edilə bilər. Hüquqyaradıcı orqanların normativ akt qəbul etmə səlahiyyətləri Konstitusiyada, qanunda müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əsasən, normativ hüquqi aktlar qəbul etmək hüququna dövlətin qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları malikdir.

Adı çəkilən orqanların hüquqyaradıcı fəaliyyəti hüququn xüsusi qaydada hazırlanmasından, qəbulundan, dərc edilməsindən və qüvvəyə minməsindən ibarətdir. Bu qaydalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, qanunlarında və ya digər normativ hüquqi aktlarında yer alıb. Xüsusi olaraq müəyyən edilmiş hüquq yaradıcılığı proseduruna riayət olunması hazırlanan normativ qərarların qanuniliyinin və

səmərəliliyinin mütləq şərtidir.

Hər bir hüquqyaradıcı orqan yalnız Konstitusiyada və qanunda təsbit edilmiş müəyyən növ normativ hüquqi aktı (fərman, qərar, əmr və s.) və yalnız tənzimlənməsi bu hüquqyaradıcı orqanın səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə qəbul edə bilər. Dövlət hakimiyyəti orqanının səlahiyyəti onun öz sərəncamında olan predmetlər üzrə hüquq və vəzifələrinin məcmusudur. Burada dövlət hakimiyyəti orqanının sərəncamında olan predmetlər kimi tənzimlənməsi müəyyən hakimiyyət orqanının səlahiyyətlərinə aid edilən ictimai münasibətlər sahəsini, yəni, tənzimlənməsi səlahiyyətli orqanın üzərinə qoyulmuş məsələləri müəyyən etmək olar. Elmi ədəbiyyatda hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olan predmetlərin “sabit” xarakterli olduğu qeyd edilir.

Bundan başqa, normativ hüquqi aktlarda dəfələrlə tətbiq edilməsi nəzərdə tutulan daimi və ya müvəqqəti xarakterli, hamı üçün mütləq olan dövlət göstərişlərindən ibarət hüquq normaları müəyyən edilir. Hüquq normalarının təsiri müəyyən ictimai münasibətlərə daxil olan bütün subyektlərə - hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına və ya müəyyən kateqoriya şəxslərə şamil edilir, daim və fasiləsiz qüvvədə olmaqla, müəyyən növ ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində dəfələrlə tətbiq edilir. Həm də, normativ aktlarda yer alan hüquq normalarının təsiri normanın mətnində adı çəkilməyən, fərdi olaraq müəyyən edilməyən subyektlər dairəsinə də şamil olunur. Bu əlamətlər həmin mənbədə yer alan normanı mücərrəd ifadə olunmuş göstəriş kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Aktlarda sadalanan səciyyətlərə malik hüquq normalarının olması onları normativ hüquqi aktlar qrupuna aid etməyə və qeyri-normativ hüquqi aktları onlardan fərqləndirməyə imkan verir. Sonunculara fərdi göstərişlər, hüquq normalarının izahı olan aktlar, müəyyən subyektlərə ünvanlanmış, vaxt cəhətdən məhdud konkret göstərişlərdən ibarət operativ-sərəncam aktlarının daxil olduğu hüquqtəbiiyyətə aktları aiddir.

Normativ hüquqi aktlara, bizim fikrimizcə, “hüquq normalarının təsdiq edilməsinə, dəyişdirilməsinə və ya qüvvəsinin ləğvinə yönəlmiş, amma hüquq normalarının daxil olmadığı aktlar” da aid edilməlidir [1, 24]. Bu qrup aktlar “normativ-köməkçi təyinatlı aktlar” [2, 13] kimi çıxış edir və normativ hüquqi aktın növlərindən biri kimi hüquqyaradıcı aktlara aiddir. Bu zərurət onunla şərtlənir ki, onlar yeni aktların qəbul edilməsi, hüquqi qüvvəsinin itirilmiş aktların siyahısının tərtib edilməsi, xronoloji və sistemli qanunvericilik toplularının tərtib edilməsi, sistem halına salınmamış ayrı-ayrı normalardan hansıların hazırda qüvvədə olduğunun və onların hansı növ münasibətləri tənzimlədiyinin müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınır.

Digər normativ aktların qüvvəsinin ləğv edən aktlarla bağlı A.S.Piqolkin qeyd edir: “Qüvvəsinin itirilmiş hesab olunan aktlar siyahısı ... bir dəfə qüvvədə olur. Amma yenə də, bu, normativ aktlardır, çünki onlar ümumilikdə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinin tərkib elementidir” [3, 76]. “Normativ-köməkçi əhəmiyyətli aktlara” yeni qanunun qəbul edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif aktların ləğvi haqqında qanunlar, başqa qanunların qüvvəyə minməsi haqqında qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əvvəllər verilmiş fərmanlara dəyişikliklər, əlavələr və ya onların ləğvi haqqında fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müxtəlif növ təlimatların, qaydaların və s. təsdiq edilməsi haqqında qərarları misal ola bilər.

Bu növ hüquq mənbələrinin dördüncü əlaməti kimi normativ hüquqi aktların bütün növlərinin iyerarxik tabeliliyə əsaslanan sistem yaratmasını göstərmək olar. İyerarxik tabelilik prinsipinə riayət olunması sayəsində hüquq normalarının formal-məntiqi cəhətdən ziddiyyətli olmaması və bir-birinə uyğunluğu təmin edilir. Aktların

hər bir növü normativ hüquqi aktlar iyerarxiyasında qəti müəyyən edilmiş səviyyədə durur. Bu səviyyə, əsasən, normativ hüquqi aktın Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində, bir qayda olaraq, qanunla uyğunluğuna görə normativ təsbit edilmiş yerinə əsasən müəyyən edilir.

Ümumilikdə bir sıra hallarda aktın normativ hüquqi aktlar iyerarxiyasında yerinin müəyyən edilməsinin meyarı kimi bu aktı qəbul edən orqanın dövlət-hakimiyyət orqanları sistemində yeri çıxış edir. Bu meyar sovet dövründə normativ aktlar sisteminin formalaşdırılmasında ən mühüm və başlıca meyar idi. Lakin Azərbaycanın müasir hüquq sistemində o, əsas meyar kimi əhəmiyyətə malik deyil.

Beləliklə, normativ hüquqi aktın hüquq sistemində yeri onun digər aktlarla iyerarxiə əlaqələrinin və tabeliliyinin müəyyən edilməsi üçün ən başlıca hüquqi əsas olur.

Hüquqyaradıcı orqanın Konstitusiyaya, qanuna nisbətə müəyyən edilmiş hüquqi asılılıqları pozması normativ hüquqi aktın Konstitusiyaya zidd, qanunsuz, etibarsız, hüquqi qüvvəsini itirmiş akt kimi qəbul edilməsinə səbəb olacaq, bu akt ləğv edilə, dayandırılmalı və s.

Bu hüquq mənbəyinin beşinci səciyyəsi ondan ibarətdir ki, o, rəsmi sənəd formasına və xüsusi quruluşa malikdir. “Akt” anlayışı özü bu hüquq mənbəyinin adı üçün soy əlamətidir. Buradan, normativ hüquqi aktda mütləq qaydada müəyyən xüsusiyyətlər, xüsusən, onu qəbul edən orqanın, şəxsin adı, aktın növü, aid edildiyi məsələnin adı, qəbul edildiyi yer və tarix, aktın sıra nömrəsi, aktın müvafiq strukturu (hissələr, maddələr, bəndlər və s.), məsul şəxsin imzası olmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda bu mənbənin sadələşdirilmiş adına – normativ akta rast gəlinir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəfələrlə “normativ hüquqi akt” terminindən istifadə olunur. Burada “hüquqi” termininin əlavə olunması təsadüfi deyil, belə ki, o, normativ aktların hüquqa və ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsinə aid olan xüsusi qrupuna işarə edir. Eyni zamanda bu termin normativ aktların bu qrupunu normativ xüsusiyyətləri olan, amma hüquqi sahə ilə əlaqədar olmayan və hazırda baxılan anlayışa daxil olmayan aktlardan (partiyaların, ictimai təşkilatların nizamnamələri və s.) fərqləndirir.

Bu mənbənin adına əlavə olaraq “hüquqi” anlayışının daxil edilməsi həm də onu göstərir ki, əvvəldə sadalanmış xüsusiyyətlər sayəsində o, hüququn əsas prinsip və tələblərinə cavab verməlidir.

Lakin, bizim fikrimizcə, qanun və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktın uyğunluğunun düzgün müəyyən edilməsi həm də “qanunvericilik sistemi” anlayışının dəqiq şərhini tələb edir. Qanunvericilik sisteminin düzgün başa düşülməsi tək-cə nəzəri deyil, həm də son dərəcə təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. İş ondadır ki, qanunun hüquqi nizamlama mexanizmində yeri bu məsələnin düzgün qoyuluşundan asılıdır. Beləliklə, “qanunvericilik sistemi” anlayışı kifayət qədər tez-tez qanunverici və digər normativ hüquqi aktların məcmusu kimi şərh olunur. Başqa cür desək, qanunvericilik sözünə dar, dəqiq mənasında qanunların müəyyən struktura malik, nizama salınmış sistemidir. O, bu sabit yox, dinamik, hərəkətli təzahürün müxtəlif həddlərini əks etdirən xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Bizim fikrimizcə, “qanunvericilik sistemi” anlayışının izahı zamanı müqayisəli-tarixi yanaşmanın nailiyyətlərindən də geniş istifadə edilməlidir. Bu yanaşma “qanun”, “qanunvericilik” anlayışlarının təkamülünü və onlarla əlaqəli anlayışların inkişafını izləməyə, habelə müasir şəraitdə qanunların rolunu daha dəqiq təhlil etməyə

imkan verir. Beləliklə, hələ ən qədim dövlətlərdə qanun hüquq mənbəyi kimi işləyirdi. Antik dövlətlərin təmsilçi hakimiyyət orqanları, xüsusən xalq yığıncaqları tərəfindən qanunların tətbiq edilməsi təcrübəsi uzun müddət müstəsna hal olub və birdən-birə inkişaf etməyib.

Yalnız XIII əsrin əvvəllərində monarxiya hakimiyyətinin qanunvericilik səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması üçün şərait yarandı, həmin vaxt zadəganlarla silahlı mübarizədən sonra ingilis kralı 1215-ci ildə Böyük Azadlıqlar Xartiyasını imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Xartiyada parlament qanununun aliliyi ideyası təsbit edilmişdi ki, bu da gələcəkdə İngiltərə parlamentinin qanunvericilik səlahiyyətlərinin tədricən artmasına təkan verdi. Artıq XVII əsrin sonlarında ingilis monarxi "bütün millətin" nümayəndəsi kimi parlamentin razılığı olmadan qüvvədə olan qanunlara hansısa düzəlişlər etmək, qanunların qüvvəsini dayandırmaq, onları ləğv etmək və ya onların icrasını dayandırmaq hüququna malik deyildi [4, 162].

XVII-XVIII əsrlərdə qanun nəzəriyyəsinin formalaşmasına iki klassik nəzəriyyə - hakimiyyət bölgüsü nəzəriyyəsi (C.Lokka, Ş.Monteskyö və b.) və xalq suverenliyi nəzəriyyəsi (J.J.Russo) daha çox təsir göstərdi. İcraedici hakimiyyətin qanunverici hakimiyyətə nisbətə tabeli mövqedə olması zərurətinə əsasən, hüquqi və siyasi-təşkilati nöqtəyi-nəzərdən qanunun aliliyi haqqında tezis formalaşdı.

XVIII əsrin sonları – XIX əsrin ortalarında bir çox Avropa ölkələrində dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik və nümayəndəli orqanı kimi parlamentin aliliyi ideyası real olaraq həyata keçirildi və Konstitusiyada təsbit edildi. Həmin vaxt qanun ölkənin bütün əhalisinin və ya əksəriyyətin ümumi suveren iradəsinin ifadəsi kimi başa düşülməyə və hüququn əsas mənbəyi rolunu oynamağa başladı. Beləliklə, 1789-cu il İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsinin 6-cı maddəsində təsbit edildi ki, qanun "şəxsən və ya öz nümayəndələri vasitəsilə" onun yaradılmasında iştirak etmək hüququna malik olan vətəndaşların ümumi suveren iradəsinin əksidir [4, 206].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa alimləri arasında qanunun dualist şərhə inkişaf tapdı. Qanuna qanunverici dövlət orqanının aktı kimi deyil, ümumiyyətlə dövlət hakimiyyətinin ümumi xarakterli normalardan ibarət aktı kimi baxılmağa başlandı. Qanun anlayışı formal mənada dövlət hakimiyyətinin ya qanunverici, ya da icraedici orqanları tərəfindən verilmiş bütün aktları əhatə etməyə başladı. Bununla da icraedici hakimiyyətlə qanunverici hakimiyyətin faktiki bərabərliyi və hətta birincinin üstünlüyü yaranmağa başladı.

Hakimiyyət bölgüsü prinsipinin reallaşdığı bir şəraitdə Azərbaycanda qanunun klassik nöqtəyi-nəzərdən qanunvericilik orqanı tərəfindən çıxarılan hüquqi aktının xüsusi forması kimi tam həcmdə işlənilib hazırlanması yalnız 1995-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsindən sonra mümkün oldu. Müasir mərhələdə "qanun" anlayışı Azərbaycanın hüquq sistemində əsas anlayışdır, amma, təəssüf ki, bu anlayışın milli qanunvericilikdə normativ tərifə hələ də yoxdur. Uzun müddət milli qanunvericilik sistemində ayrı-ayrı idarələrin qəbul etdiyi normalar axını qanunun statusunu və əhəmiyyətini azaldırdı. Hazırda biz qanunun son dərəcə formal deyil, real hüquq mənbəyi kimi hüquqlarının bərpası mərhələsindəyik. İndi bu bərpa yolunda bir sıra problemlər meydana çıxır ki, qanunun milli hüquq mədəniyyətində rolunun bərpası onların düzgün qoyuluşundan və həllindən asılıdır.

Bu aspektdə öncə bir əsas faktı aydınlaşdırmaq lazımdır ki, qanunun ali statusu hüquq sisteminin istisnasız olaraq bütün normativ mənbələrinin sistemli şəkildə nizamlanması və dəstəklənməsi ilə sıx əlaqədədir. Bir vaxtlar, siyasi, iqtisadi və hüquqi

islahatlar çərçivəsində qanunqüvvəli tənzimlənmənin təzyiqli nəzərə alınmaqla, hüquq sisteminin ümumi normativ massivində qanunların xüsusi çəkisinin kəskin şəkildə artırılması istiqaməti götürüldü. Bu istiqamət “qanunun prioriteti” düsturunun daha sadə şəkildə – qanunvericiliyin (sözün dar mənasında) bütün digər normativ hüquqi tənzimləyicilərdən az qala sayca mexaniki üstünlüyü kimi başa düşülməsi əsasında həyata keçirilməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq, başqa normativ təsir forma və səviyyələrinin düzgün qiymətləndirilməməsi xətti özünü göstərdi və onlar yenidən durmadan artmağa və qanunvericiliyi pozmağa başladı. Hazırda daha çox qanunqüvvəli norma yaradıcılığının nizamsızlığının və statusunun nəzəri və təcrübi cəhətdən qeyri-müəyyənliyinin qalması ilə əlaqədar onda yenidən, faktiki olaraq, nizamlanmanın prioritet formasının cizgiləri yaranıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları ictimai münasibətlərin, istisnasız olaraq, bütün sahələrinə müdaxilə edir.

Heç bir şübhə doğurmur ki, hüquqi nizamlanmanın, xüsusən onun insan hüquqları, iqtisadiyyatın, həyat fəaliyyətinin yeni formalarının inkişafı ilə bağlı həyati əhəmiyyətli, prinsiplə sahələrinin qanunverici forma çərçivəsinə salınması təmayülü, ümumilikdə, müsbət və dəstəklənməyə layiq təmayüldür. Lakin artıq indidən qanunların və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktların uyğunluğunda hədd müəyyən edilməlidir ki, qarşısıalınmaz qanun yaradıcılığı yolunda bu həddin pozulması hüququn səmərəliliyi nöqtəyi-nəzərdən digər hal – ayrı-ayrı idarələrin nəzarətolunmaz norma yaradıcılığından heç də az təhlükəli və ziyanlı deyil.

Qanun da, qanunqüvvəli normativ hüquqi akt da, fərdi qərar da hüquq sistemində spesifik funksiyalar yerinə yetirir. Onların tabeliliyi, mütəşəkkil qarşılıqlı əlaqəsi illərlə davam etmiş inkişafın, uzun müddət təcrübə yığılmasının, hüquq mədəniyyətinin, təcrübənin təkmilləşdirilməsinin nəticəsidir. Şübhəsiz, bu sahəyə qeyri-peşəkar müdaxilə yerli hüquq qaydasına və nəticədə isə ayrı-ayrı vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına ciddi zərbə vurur.

Qanunun sosial dəyərinin bütün problemləri öz-özlüyündə həll etmək iqtidarında olan bir forma olması, yalnız hüquq sistemində onun xüsusi çəkisini kəskin şəkildə artırmağın lazım gəldiyi mülahizəsi təcrübədə yalnız qanunların sürətlə qiymətdən düşməsinə gətirib çıxaran köhnə mövhumatdır. Hər bir hüquq sistemində, hər bir konkret tarixi vəziyyətdə hüquq mənbəyi kimi qanunun həddi bilinir. Milli hüquq sistemində bu həddin düsturu ölkəmizdə hüquq elminin böyük problemidir. Çox güman ki, bu həddin “nə qədər çox olsa, o qədər yaxşıdır” sxemi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, nə zaman ki, parlamentin bir sessiyası ərzində qəbul edilən qanunların sayı haqqında “arqumentlər” irəli sürülür. Belə yanaşmanın özü “yeni” hüquqi təfəkkürün səthliliyinə dəlalət edir, bu zaman hüquqsünaslar özləri belə bu qədər müxtəlif hüquqi sistemlərin və sosial-tarixi kontekstlərin müqayisəsindən birbaşa və bəsit nəticə çıxarırlar. Hüquq mənbələrinin uyğunluğu təkcə hər bir hüquq sistemi üçün deyil, həm də onların milli növləri üçün də qanunauyğundur. Bu uyğunluğun pozulması bütün hüquq mədəniyyətinin tarazlığının itirilməsinə gətirib çıxarar.

Qanunun hüquqi qüvvəsi probleminin daha çox ölkədə verilən bütün normativ aktların mütləq qanuna uyğunluğu məsələsi kimi formal izahı var. Məhz buna görə, bizim fikrimizcə, bu problem faktiki olaraq, əbədi problemə çevrilib, çünki dəyişkən təcrübənin, o cümlədən normayaratma təcrübəsinin təcrid edilmiş, mücərrəd və üstəlik, bir qayda olaraq, tez köhnələn qanunlarla mütləq uyğunluğuna nail olmaq, şübhəsiz, real deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, qanun yaradıcılığına bu izahla yanaşmanın özü də qanunvericiliyi (sözün dar mənasında) hüquqi tənzimlənmənin universal mər-

kəzi etmək cəhdinə səbəb olur ki, bu da dövlət və hüquq-mühafizə aparatlarının bürokratikləşməsinə, hüquqi fəaliyyətdə mexanizmə, cəmiyyətin mənbəyi yalnız normativ hüquqi aktlarda deyil, həm də fərdi hüquq davranışında, xalqın hüquqi adət-ənənələrində olan hüquq mədəniyyətində primitivizmə gətirib çıxarmaya bilməz.

Görünür, təsadüfi deyil ki, hüquq sistemində qanunların payının kəskin şəkildə artırılması kursunun elan edilməsindən sonra onun əvvəlki nöqsanları: qanunvericiliyin səmərəsizliyi, sosial təşkilatın bütün səviyyələrində hüquqi özbaşınalıq, insanların hüquqi cəhətdən müdafiəsizliyi nəinki aradan qaldırılmayıb, əksinə, dəfələrlə kəskinləşib.

Hüquqi islahatların əvvəlində qanunqüvvəli norma yaradıcılığının ziyanından, onun qanunvericiliyi təshihetmə rolundan çox danışılırdı. Şübhəsiz, qanunvericiliyin pozulması, o cümlədən bəzi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları ilə pozulması problemi mövcuddur. Lakin bu məsələyə başqa tərəfdən yanaşmaq lazımdır. Qarşımızda qanunqüvvəli sahənin hələ “durğunluq” dövründə qüvvədə olan qanunvericiliyə münasibətdə müstəqil mövqe tutduğuna dəlalət edən, çox güman ki, daha çox mənfə deyil, ümidverici fenomen durur. Bu, onun hüquq sistemi mənbələrinin istənilən digər növü ilə müqayisədə yetkinliyini və daha çox həyati adekvatlığını göstərir. Nəzərə alsaq ki, bizim qanunlarımız nə ölkədə siyasi dəyişikliklərə qədər, nə də onlardan sonra adekvatlığı ilə fərqlənməyib, onda qanunqüvvəli tənzimlənmə sahəsi, daha çox, hüquqi sistemi ətraflı düşünülmədən bir yerə cəmlənmiş qanunverici novasiyalar nəticəsində tamamilə parçalanmaqdan və yox olub getməkdən xilas etmiş institut kimi görünür.

Problemin mahiyyəti qanunqüvvəli sənədlərlə tənzimləmənin aradan qaldırılmasından və ya məhdudlaşdırılmasından, onun böyük bir hissəsinin qanunverici tənzimləmə ilə sıxışdırılmasından deyil, hüquqi və sosial institut kimi qanunvericiliyin özünün dəyişdirilməsindən ibarətdir. Belə bir dəyişikliyin mahiyyəti qanunvericiliyə milli hüquqi sistem şəklinin verilməsində, onun bu sistemdə yerinin və xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsindədir ki, bu, qanunqüvvəli sənədlərlə tənzimləmə strukturlarının itirilməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar həmişə bilavasitə sosial təcrübəyə daha yaxındır, onu daha incə hiss edir, peşəkar və ya digər spesifik fəaliyyət sahəsi ilə məhdudlaşır. Buna görə, qanunqüvvəli sənədlərlə tənzimləmə, şübhəsiz, bürokratik-idarə ifratçılığının və qanunverici sahəyə birbaşa qanunsuz müdaxilənin aradan qaldırılmasını tələb edərək, bununla belə, dövlətin zəruri dəstəyini almalıdır. O, hüquq sisteminin, o cümlədən qanunvericiliklə müqayisədə daha mükəmməl hüquq sisteminin sosiallaşmasının mühüm elementi, hüquq təşkil edən hissəsi olaraq, dəqiq mədəni perspektivə, reallaşma formasına malik olmalıdır (məsələn, məhkəmə təcrübəsi).

Tabelilik əlaqələrinin möhkəmlənməsinə qanunvericiliyin müvafiq sahələrinin və institutlarının ümumi müddəalarının, habelə müəyyən sahəyə aid hüquq prinsiplərinin məcəllələrdə təsbit edilməsi faktı da xidmət edir. Bundan başqa, məcəllələr və qanunvericiliyin bu sahəsində onlara uyğun verilən digər normativ aktlar arasında tabelilik münasibətlərinin olması məcəllələrdə definitiv və kollizion normaların müəyyən edilməsində özünü büruzə verir.

Beləliklə, qanunvericilik sistemi dedikdə hüququn daxili məna və struktur səciyyələrinin ifadə edildiyi normativ hüquqi aktlar məcmusu başa düşülməlidir. Onun üçün aşağıdakılar səciyyəvi olmalıdır:

- eyni məqsəd və prinsiplər;

- ümumi hüquqi anlayış və terminlər;
- tərkib hissələrinin ayrılması meyarları;
- hüquqi aktların rəsmi təsnifatı;
- sistem daxili hüquqi əlaqələrin təmin edilməsi üsulları;
- müxtəlif növləri olan məqsədyönlü hüquq yaradıcılığı prosesi [5, 105].

Qanunvericilik sistemi hüquq normalarının yaranması, onların rəsmi aktlarda təsbit edilməsi və bu aktların sistem halına salınması nəticəsində yaranır. Onun mürəkkəb strukturu var. Meyarlardan asılı olaraq, qanunvericiliyin üfiqi və şaquli strukturunu fərqləndirmək olar.

Qanunvericilik sisteminin üfiqi (sahələr üzrə) strukturu hüquqi tənzimlənmə predmeti ilə - faktiki ictimai münasibətlərlə şərtlənib. Bu meyarın əsasında hüquq sisteminin sahələrinə uyğun qanunvericilik sahələri ayrılır (konstitusiya hüququ – konstitusiya qanunvericiliyi, əmək hüququ - əmək qanunvericiliyi, mülki prosesual hüquq – mülki prosesual qanunvericilik).

Bu və ya digər təhqiqatçının qəbul etdiyi hüquq sahələrinin “siyahısı” ilə bağlı mübahisələrə diqqət yetirməsək, qeyd etmək olar ki, qanunvericiliyin belə sahələrinin mövcudluğu barədə nisbi fikir bərabərliyi mövcuddur. Bununla belə, unutmamaq olar ki, heç də bütün hüquq sahələrinə adekvat qanunvericilik sahələri yoxdur. Həm də burada iş təkcə məcəllələşdirmə işlərinin sürətinin geri qalmasında deyil. Qanunvericiliyin hüquq sahəsinə adekvat sahəsinin mövcud olduğunun göstəricilərindən biri mürəkkəb, yəni bu sahənin əksər institutlarını əhatə edən normativ aktın mövcudluğu hesab olunmalıdır. Bu akt qanunvericiliyin bu sahəsinin fəal mərkəzi kimi çıxış etməli və deməli, normayaradıcı orqanların konkret münasibətlərin tənzimlənməsində səlahiyyətlərinin ayrılması və bu mürəkkəb qanun əsasında və onun inkişafı üçün verilən digər normativ aktlarda konkretləşdirilməsi tələb olunan ümumi müddəaların müəyyən edilməsi yolu ilə onu idarə etməlidir.

Bununla belə, bəzi hüquq sahələrində, məsələn, inzibati hüquqda, tənzimlənmə münasibətlər diapazonu o qədər genişdir ki, onların predmet nöqtəyi-nəzərdən eynicinsli olmasına baxmayaraq, bu sahəyə aid bütün növ münasibətlərin ən azından ən mühüm müddəalarının bir qanunda birləşdirilməsi, əslində, perspektivsiz görünür. Təsadüfi deyil ki, inzibati qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi ayrı-ayrılıqda inzibati hüququn yarım sahələrini və institutlarını tənzimləyən bir sıra qanunların hazırlanması yolu ilə gedir. Əlbəttə, inzibati hüquqla tənzimlənmə bütün münasibətlərə şamil ediləcək vahid qanun layihəsini nəzəri cəhətdən təsəvvür etmək və hətta təcrübi olaraq hazırlamaq mümkündür. Lakin bu halda qanunvericiliyin bu sahəsinin idarə edilməsi ən ümumi prinsiplərin müəyyən edilməsi və inzibati hüququn ayrı-ayrı struktur hissələrini tənzimləməli olan qanunların sadalanması ilə əlaqələndirilərdi. Bu, konkret hüquq sahəsi üçün vahid qanunun az səmərəli və, fikrimizcə, artıq olmasına səbəb olardı.

Bəzi alimlərin belə düşüncəsinə baxmayaraq, hüquq sahələrinə komplekslik ümumiyyətlə xas deyil. Onlardan fərqli olaraq, təcrübədə qanunvericiliyin “xalis” sahələri, yəni müstəsna olaraq bir hüquq sahəsinə əhatə edən sahələri var. Bu, onunla şərtlənir ki, normativ hüquqi aktlarda müxtəlif hüquq sahələrinin normativ göstərişləri arasında funksional əlaqələr özünü göstərir. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik sahəsi yalnız bu sahəyə aid aktlardan ibarət deyil, həm də çox vaxt başqa sahələrə aid və kompleks qanunlarda və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlarda yer alan normativ materialın böyük bir hissəsini də əhatə edir.

Qanunvericilik sistemində ya funksional təyinat əlamətlərinə görə, ya dövlət idarəetməsi sahələri üzrə qurulmuş müxtəlif kompleks strukturlara rast gəlinir. Məsələn, təsərrüfat qanunvericiliyi kompleksli qanunvericilikdir.

Qanunvericilik sisteminin daxili fərqli əlaməti də var. Hüquq sistemindən fərqli olaraq, qanunvericilik sistemində sahədən daha iri, üfiqi strukturlar – qanunvericilik kompleksləri (massivləri) də olur. Bu, qanunvericiliyin sahədən daha böyük struktur təşkilidir.

Qanunvericilik komplekslər onlara daxil olan qanunlar və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar arasında əsasən predmet əlaqələrinə əsaslanır, bu zaman bir kompleksdə qanunvericiliyin bir sıra eynicinsli, bir-biri ilə əlaqəli sahələrinə adekvat sahələri birləşdirilir. Biz təbiəti mühafizə massivinin təhlili zamanı məhz bu amillə qarşılaşırıq.

Qanunvericilik komplekslərinə tətbiqən onların formalaşdırılması üçün zəruri olan, kompleksdə birləşdirilən normativ materialın müəyyən edilməsi meyarları kifayət qədər mürəkkəbdir və lazımı qədər dəqiq deyil. Kompleksin predmet əlamətlərinə əsasən formalaşdığı hallarda bu meyarı, əlbəttə ki, hüquqi nizamlama predmetinin özündə axtarmaq lazımdır. Belə ki, təbiəti mühafizə ilə bağlı qanunverici tənzimləmə kompleksinə, görünür, artıq məcəllələşdirmə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, qanunvericiliyin insanın yaşadığı mühitin hüquq rejimini müəyyən edən və ya müəyyən etməli olan bütün sahələrinə və institutlarına aid qanun və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar daxil olmalıdır.

Əsasən tərkibinə daxil olan komponentlərin bir-biri ilə funksional əlaqədə olması ilə əlaqədar qanunvericilik kompleksləri yaradan normativ hüquqi aktların optimal sahəsini müəyyən etmək daha çətindir. Funksional-predmet əlamətinə görə qurulmuş komplekslərin hüdudlarının çox vaxt kəşiməsi bu vəzifənin mürəkkəbliyini daha da dərinləşdirir. Məsələn, bir tərəfdən hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti haqqında, digər tərəfdən cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında qanunvericilikdə olduğu kimi. Bəzi hallarda iri qanunvericilik tənzimləmə kompleksləri yalnız sahə və institutlar deyil, miqyasına görə daha kiçik qanunvericilik kompleksləri də yaradan normativ-hüquqi aktları əhatə edir. Məsələn, kənd təsərrüfatı haqqında qanunvericiliyə eyni zamanda həm də qanunvericilik tənzimlənmənin müstəqil kompleksi kimi və həm də daha geniş kompleksin – təsərrüfat qanunvericiliyinin tərkib hissəsi kimi baxmaq olar.

Bu gün bir çox qanunvericilik komplekslərinin formalaşmasının başa çatmaması qanunvericilik sisteminin təşkilinin əhəmiyyətli nöqsanlarından biridir. Belə ki, sosial-əmək münasibətləri sahəsində qanunvericilik kompleksi kifayət qədər əlaqələndirilməyib ki, bu da əmək və pensiya qanunvericiliyinin normativ göstərişlərinin açıq-aşkar uyğunsuzluğunda özünü göstərir.

Deməli, qanunvericiliyin üfiqi strukturunun ən mühüm elementi sahədir. Qanunvericiliyin konkret sahəsinin daxili möhkəmliyi, müxtəriyyət dərəcəsi təcrübədə bu qanunvericiliyin bu və ya digər hüquq sahəsinə nə qədər yaxın olmasından asılı olaraq dəyişir.

Qanunvericilik sahəsinin əsasən eyniadlı hüquq sahəsi ilə üst-üstə düşən daxili elementlər sistemi daha çox eynicinsliliyi və möhkəmliyi ilə fərqlənir. Onun materialları yalnız strukturuna görə və funksional olaraq deyil, həm də genetik cəhətdən qarşılıqlı əlaqədədir. Bu elementlərin əsasında duran material da əsasən eynicinslidir. Əsas normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi ya bu və ya digər sahədə normativ hüquqi

aktların toplanmasına şərait yaratmalı və bununla da yeni qanunvericilik sahəsinin strukturunun formalaşmasının başlanğıcını qoymalı, ya da qanunvericilik sahəsinin yaradılmasına son qoymalıdır. Bir qayda olaraq, belə bir akt sistem halına salınmış xarakter daşıyır.

Müəyyən sahəyə aid qanunvericiliyin əsas məcəllələşdirmə aktı ilə idarə olunması aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

- bu və ya digər ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi səlahiyyətlərinin dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanları arasında bölünməsi;

- qanunvericiliyin bu sahəsinin müvafiq yarım sahələrinin və institutlarının bütün norma və normativ aktlara tətbiq olunan ümumi müddəaların müəyyən edilməsi;

- müəyyən sahəyə aid bütün norma və normativ aktlara tətbiq edilən ümumi müddəaların müəyyən edilməsi ilə. Bu idarəetmə yolu əsasən "Ümumi hissə"si olan normativ aktlara xasdır.

Qanunvericilik sahəsinin idarə edilməsi funksiyasını mürəkkəb məcəllələşdirmə aktı daha tam şəkildə həyata keçirir. Onun bütün digər normativ aktlara, yəni yalnız qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlara deyil, həm də digər qanunlara nisbətən daha çox hüquqi qüvvəsi var.

Bu, ilk növbədə, onlar və bu sahəyə aid bütün digər normativ aktlar arasında tabelilik münasibətlərinin təşkili üçün zəmin yaradan əsas qanunun mahiyyətindən irəli gəlir.

Hüquq sisteminin və qanunvericilik sisteminin inkişafı üçün hüquqi tənzimləmənin inteqrasiyası və diferensiasiyası, habelə bütünlükdə hüquqi nizamlanma sahəsinin genişlənmə və ya daralma istiqamətində dəyişilməsi prosesləri xasdır [6, 6]. Beləliklə, baxılan sistemlərin inkişafı mürəkkəb dialektik prosesdir, bu prosesdə bəzən bir-birinə zidd təmayüllərə təsadüf edilir. Hüquqi tənzimləmənin müxtəlifləşdirilməsi prosesi, ilk növbədə, hüquq sisteminin sahələrə, yarım sahələrə, institut və subinstitutlara bölünməsində özünü göstərir. Məhz bu proseslər XX əsrin 90-cı illərinə qədər ölkəmizin sözügedən sistemlərinin inkişafında üstünlük təşkil edib. Bu, xüsusən, sosial təminat hüququ kimi yeni hüquq sahəsinin yaranmasına gətirib çıxarıb. Bu hüquq inzibati hüquqdan ayrılan əmək hüququndan, maliyyə hüququndan və s. törəyib.

Hüquq sisteminin inkişafı prosesi yalnız onun haqqında mövcud elmin gəldiyi nəticələrin və təsəvvürlərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi hesabına deyil, həm də obyektiv səbəblərdən, ictimai münasibətlərin özlərinin məruz qaldığı dəyişikliklər nəticəsində baş verir. Və əksinə, yeni ictimai münasibətlər sahəsinin meydana çıxması və ya mövcud olan münasibətlərin əhəmiyyətinin artması hüquq sisteminin yeni struktur hissələrinin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Müasir şəraitdə ekoloji hüquq, məsələn, torpaq hüququ yarım sahəsindən Azərbaycanın hüquq sisteminin əsas komponentinə çevrilib.

Hüquq sistemində baş verən dəyişikliklərin qanunvericiliyin sahələr üzrə quruluşuna güclü təsiri olur. Hüquq sistemi kimi, qanunvericilik sistemində də eyni zamanda iki prosesin: inteqrasiya və diferensiasiyanın təzahürünü sezmək olar. Sonuncunun təsiri ilə qanunvericiliyin, məsələn, seçki qanunvericiliyi, sağlamlığın mühafizəsi, təhsil haqqında qanunvericilik, pensiya qanunvericiliyi və s. kimi sahələri və yarım sahələri formalaşdırıb.

Qanunvericilik sistemində inteqrasiya proseslərinin əhəmiyyətini səmərəliliyin bu və ya digər qanunvericilik massivlərinin formalaşmasından nə dərəcədə asılı

olmasına görə müəyyən etmək olar. Bu massivlərin həcmi və daxili təşkili elədir ki, bir fəal mərkəzin, yəni qanun massivini tənzimləyən məcəllələşdirmə aktının köməyi ilə idarə edilməsi, əslində, mümkünsüzdür. İş ondadır ki, belə hallarda əsas aktın qaçılmaz olan mücərrədliyi artdıqca, onun sistemi səmərəli idarə etmək qabiliyyəti azalır ki, bu da onun qəbulunu, faktiki olaraq, lazımsız edir. Bu halda idarəetmə əlaqələri koordinasiya əlaqələrinə yer verməlidir.

Müasir Azərbaycan qanunvericiliyi mürəkkəb quruluşa malikdir, onun tərkib hissələri arasında müxtəlif əlaqələr var. Bu əlaqələrin ən mühüm növlərindən biri subordinasiya – sistemin bir elementinin digərinə tabeliyidir. Subordiyasiya münasibətləri qanunvericilik sisteminin formalaşmasına və deməli, həm də onun daxili “məhkəməliyinə” bilavasitə təsir göstərir.

Müəyyən sahələrə aid (üfiqi) qanunvericilik strukturunun öyrənilməsi zamanı üç növ problemlə məsələləri ayırmaq olar:

- 1) hüquq sahələrinin hər birinə uyğun qanunvericilik sahələri yoxdur;
- 2) təcrübədə müstəsna olaraq bir hüquq sahəsinə aid normalardan ibarət “xalis” qanunvericilik sahələrinin olmaması;
- 3) bir-birinə yaxın hüquq sahələri arasında hüquqi tənzimlənmə predmeti, metodu və mexanizminə görə bir neçə hüquq sahəsinə xas cizgilərə malik kompleks “sərhəd” institutlarının olması (7, 51-52).

Bu məsələ ilə bağlı iki bir-birinə zidd nəzər nöqtəsi var. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qanunvericiliyin sahələri eynilə hüquq sahələri qəddərdir və qanunvericiliyin kompleksli sahələri olmadığı kimi, hüququn da kompleksli sahələri yoxdur [8, 69].

Digərləri qanunvericiliyin kompleksli sahələrinin olduğunu təsdiq edir və hesab edirlər ki, qanunvericilik sahələrinin sayı hüquq sahələrinin sayından çoxdur [9, 19].

Qanunvericiliyin sahələrə bölünməsinin əsas meyarı hüquqi tənzimlənmə predmetidir. Hüquq sahəsi və qanunvericilik sahəsinin üst-üstə düşməməsi onunla şərtlənib ki, bu, bir-biri ilə əlaqəli olsa da, iki fərqli hüquqi təzahürdür. Hüquq sahəsi və qanunvericilik sahəsinin tam üst-üstə düşməsi mümkün deyil. Yalnız hüquq sahəsi ilə qanunvericilik sahəsinin dəqiq üst-üstə düşməsinə ümid etmək deyil, həm də qanunvericilik sahəsinin hüquq sahəsinə tam uyğun olmalı, onun əsasında qurulmalı olduğunu iddia etmək belə yanlışdır. Bunu aşağıdakı səbəblər müəyyən edir:

- hər bir sahədə tənzimlənmə predmetlərinin özünəməxsusluğu;
- ictimai münasibətlərin hərtərəfli, tam şəkildə tənzimlənməsi zərurəti, bu, bir normativ hüquqi aktda hüquqi mahiyyəti müxtəlif olan normaların müəyyən edilməsinə gətirib çıxaracaq;

- hüquqi tənzimlənmədə müxtəlif tənzimlənmə metodlarından birlikdə istifadə.

Üfiqi struktur qanunvericiliyin tənzimlənmə predmetindən asılı olaraq normativ hüquqi aktların obyektiv şərtləniş bölgüsü ilə müəyyən edilən öz strukturudur.

Qanunvericiliyin üfiqi strukturunda sahədən daha böyük struktur bölmələri mövcuddur. Onlara maddi və prosessual, xüsusi hüquq və ictimai hüquq qanunvericiliyi aiddir.

Sahələrin maddi və prosessual bloklarda birləşməsinin əsas meyarı kimi tənzimlənmə predmeti çıxış edir (bununla əlaqədar olaraq prosessual qanunvericilik ayrılır). Amma qanunvericiliyin heç də hər bir maddi sahəsinə müvafiq prosessual sahə yoxdur.

Qanunvericiliyin sahələrinin əsas və kompleks sahələr şəklində təsnifatı da müəyyən maraq doğurur. Bir çox normativ aktlar müxtəlif ictimai münasibətləri

tənzimləyən göstərişlərdən ibarətdir. Qanunvericiliyin dəyərlərindən biri – müxtəlif, amma bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan ictimai münasibətlərin bir normativ hüquqi aktla tənzimlənməsi mümkünlüyü özünü bunda büruzə verir. Qanunvericiliyin bir çox sahələri kompleks sahələrdir. Məsələn, mülki qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən və ona uyğun olaraq qəbul edilən digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Bu aktlarda həm də inzibati, torpaq hüququ və s. normalar da ola bilər. Seçki qanunvericiliyi, bank qanunvericiliyi və s. də belə kompleks sahələrdir. Qanunvericiliyin əsas sahələrinə cinayət, inzibati hüququ və s. aid etmək olar.

Hüquqi ədəbiyyatda qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar adətən qanunların əsasında və onların icrası üçün verilən normativ hüquqi aktlar kimi müəyyən edilir. A.A.Tolstik ədalətli olaraq qeyd edir ki, bu, heç də dəqiq deyil, “belə ki, qanunqüvvəli aktlar nəinki yalnız qanunların normalarını konkretləşdirir və şərh edər, həm də yeni (ilkin) normalar müəyyən edə bilər. Təbii ki, bu zaman onlar qanunlara zidd olmamalıdır» [10, 140].

Müasir dövrdə milli qanunvericilikdə baş verən dəyişikliklər obyektiv və subyektiv xassəli müxtəlif amillər kompleksi ilə şərtlənib. Qanunvericilik sisteminin dinamikasını, fərqli həcməldə olsa da, onun hər iki təşkilati strukturunda – sahələr üzrə və iyerarxik strukturunda müşahidə etmək olar.

Qanunvericiliyin ahəngdar inkişafı üçün qanunvericilik aktlarının spesifikasiyasının layiqincə qiymətləndirilməməsi təmayülü kifayət qədər təhlükəlidir. Akt formalarının sərbəst şəkildə, rahatlığına görə və aktın mahiyyəti və forması arasında uyğunluğun subyektiv qiymətləndirilməsi ilə seçilməsi adət halına gəlib. Qanunverici tənzimləmə formasının qeyri-adekvat seçimi nəticəsində onun real effekti azalır və qanunvericilik sisteminin bütünlüyü zəifləyir. L.A.Morozova əsaslı olaraq, akt formasının seçiminin aşağıdakı amillərdən asılı olduğunu qeyd edir:

- 1) tənzimlənmə predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin xarakteri;
- 2) bu münasibətlərin tənzimlənməsi həcmi;
- 3) hüquqi qərarın mahiyyəti;
- 4) hüquq yaradıcılığı subyektinin bu və ya digər akt formasını seçməklə sahib olduğu tənzimləmə vasitələri və üsulları;
- 5) təsərrüfat nəzarətinin formaları;
- 6) bu hüquqi qərarın qüvvədə olan qanunvericilik sistemində yeri;
- 7) ölkədə siyasi vəziyyət, dövlətin qanunvericilik siyasəti [11, 144].

Milli qanunvericiliyin xülasəsi onun sahə və yarım sahələrinin bərabər şəkildə inkişaf etməməsi təmayülünü qeyd etməyə imkan verir ki, bu da onların tarazlaşmış nisbətində müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Sahələr arasında özünəməxsus “vakuumlər” müşahidə olunur, ayrı-ayrı institutların tənzimlənməsi yoxdur və əksinə, ayrı-ayrı münasibət növlərini tənzimləyən hüquqi akt və normalar həddindən artıq çox hissələrə ayrılıb.

Qanunvericiliyin bölmələri arasında qarşılıqlı əlaqə təmayülü güclənir ki, bu da müxtəlif sahələrin metod və normaları məcmusundan ibarət kompleks qanunların üstünlük təşkil etməsində öz ifadəsini tapır. Axı, bəzi sahələr əsasən təsis-leqallaşdırma funksiyalarını, digərləri tənzimləmə, üçüncüləri mühafizə funksiyalarını yerinə yetirir. Supersahələrin və böyük normativ massivlərin meydana çıxdığı görünür. Hələlik hüquq massivləri nizamsız formalaşır və bəzən əsas qanunlara xas ümumi normativ anlayışlar və terminlər, tənzimləmə prinsipləri və metodları ilə onların rolunu müəyyən etmək çətinidir. Məcəllə və digər qanunların qəbulu ardıcılığı və

onlar arasında əlaqə çox vaxt kifayət qədər əsassızdır ki, bu da hüquqi nizamlanmanın son təsirini kəskin şəkildə azaldır.

Milli qanunvericiliyin inkişafına təsir edən amillərin müntəzəm təhlilinin böyük əhəmiyyəti var. Onlar müvəqqəti və daimi, müsbət və mənfi ola bilər. İlk növbədə, onların xüsusi çəkisini qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, onlar qanunvericilik prosesinə, normativ-hüquqi massivə yaranmasına təsir göstərir və gələcəkdə də göstərəcək.

Bundan başqa, müasir dövrdə bu və ya digər konkret ölkənin milli qanunvericiliyinə xarici dövlətlərin hüquqi standartlarının təsiri olur. Beynəlxalq hüquq prinsip və normalarının təsiri də güclənir.

Hələlik daimi təsir amillərinin və onlar arasında qanunverici tənzimlənmənin aşkara çıxarılmış və düzgün qiymətləndirilmiş tələbatlarının nəzərə alınması kifayət qədər mümkün olmur. Buna görə qanunların bir hissəsi kortəbii şəkildə, vəziyyətdən asılı olaraq yaranır. İslahatlar proqramında onların qanunverici təminatı da həmişə dəqiq göstərilir. Çox vaxt o, ya olmur, ya da bir addım geridə olur. Sosial maraqların tarazlığı amili heç də tam nəzərə alınmır, hüquqi ardıcılıq itirilir.

Milli qanunvericilik öz inkişaf perspektivində aşağıdakı amilləri daha ciddi şəkildə nəzərə almalıdır:

- əsas ictimai tələbatların elmi təhlil və proqnozlar əsasında hazırlanmış qanunların köməyi ilə ödənməsi;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial-mədəni inkişafının ən vacib istiqamətləri üzrə dövlət islahatlarının və proqramlarının qanunverici təminatı;

- hüquq sisteminin, habelə onun sahələrinin və hüquqi institutların inkişafının təmin edilməsi nəzərə alınmaqla, qanunvericiliyin strukturunun təkmilləşdirilməsi;

- qanun və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar arasında sistemli əlaqələrin möhkəmləndirilməsi.

İctimai münasibətlər inkişaf etdikcə və mürəkkəbləşdikcə, Konstitusiyada və ya digər xüsusi qanunda birbaşa qeyd edilməkdən başqa, hansısa ictimai münasibətlər ilkin olaraq dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı və ya xalq tərəfindən qəbul edilmiş ali hüquqi qüvvəyə malik aktla tənzimlənməsi tələbatının cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi ilə əlaqədar, qanunla tənzimlənmə bilər.

Beləliklə, cəmiyyət və dövlət üçün daha əhəmiyyətli münasibətlərin ilkin tənzimlənməsi məhz qanunlarla həyata keçirilir. Müstəsna olaraq qanunla tənzimlənmə predmetlərinə görə qanunla tənzimlənmə həddləri heç nə ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Belə ki, qanunlarda həm də onların müstəsna tənzimlənmə predmetlərinə görə ictimai münasibətlərin müəyyən növlərinin hansısa detallarını nizamlayan normalar təsbit edilə bilər. Başqa predmetlərə görə qanun hüquqi tənzimlənmənin ümumi çərçivələrini və istiqamətlərini müəyyən edərək, qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlarla tənzimlənmə üçün yer qoya bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsinin və müvafiq qanunların təhlili qanunun müstəsna tənzimlənmə predmetinə aşağıdakı məsələləri aid etməyə imkan verir:

- Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından istifadə, dövlətin bu hüquq və azadlıqlarla bağlı təminatı;

- referendum;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının seçilməsi qaydaları, onların statusu;

- icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılması və fəaliyyəti;

- maliyyə fəaliyyətinin əsasları – vergilər, rüsumlar;
- torpaqlardan, yeraltı sərvətlərdən və faydalı qazıntılardan istifadə şərtləri və qaydaları;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin ratifikasiyası və de-nonsasiyası və s.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əsasən digər məsələlər də qanunla tənzimlənə bilər. Müxtəlif ölkələrdə qanunvericilik orqanının icraatına aid edilmiş məsələlərin sayı eyni deyil: 15-dən 30-dək dəyişir [12, 82]. Bu siyahının ayrıca, xüsusi bir qanunda təsbit edilməsi daha münasibdir.

Eyni zamanda, elə tənzimlənmə predmetləri də var ki, onlara görə qanun şəklində aktların verilməsi məqsədəuyğun deyil, onları qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlar şəklində tənzimləmək daha yaxşı olardı. Təcrübədə qanunun və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktın əlaqəsi haqqında bu mühüm müddəyə heç də həmişə riayət olunmur.

İctimai münasibətlərin qanunla tənzimlənməsi zamanı ümumilikdə qanunvericiliklə tənzimlənmənin hüdudlarını xatırlamaq lazımdır. İstənilən cəmiyyətdə, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətində, insan və vətəndaş cəmiyyətinin azadlıq sahəsi mövcuddur ki, bu sahənin sərhədlərini qanun da poza bilməz. Bu sahənin münasibətləri mənəvi, dini, korporativ və digər normalarla tənzimlənməlidir.

Qanunun beşinci əlaməti ondan ibarətdir ki, bu, əsasən ümumi normalardan, yəni, digər aktların normalarına nisbətən daha çox ümumiləşdirilmiş və mücərrədliyi daha çox olan normalardan ibarət aktdır.

Yuxarıda baxılan əlamətlərindən başqa, elmi ədəbiyyatda qanunun bir sıra digər əlamətləri də göstərilib. Məsələn, sovet dövründə qanunun ümumxalq iradəsinin ifadəsi olduğu qəbul edilmişdi. Söhbət referendumda qəbul edilmiş qanundan gedirsə, bu əlamət müəyyən mənada işləyir. Söhbət dövlət hakimiyyətinin təmsilçi orqanı tərəfindən qəbul edilən qərardan gedirsə, burada bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bizim fikrimizcə, L.N.Zavadskayanın nəzər nöqtəsi ilə razılaşmaq lazımdır, o hesab edir ki, “hüquqi nöqtəyi-nəzərdən qanun ümumxalq iradəsinin təzahürü ola bilməz. Qanunvericinin iradəsi və bütün xalqın iradəsi arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz” [13, 5].

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrinin mənasından qanunun daha bir əlaməti sezilir, daha dəqiq isə, qanun konkret işlərin məhkəmə qaydasında həlli üçün əsas kimi çıxış edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə əsasən, “hakimlər müstəqildirlər, yalnız Konstitusiyaya və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına tabedirlər”.

Normativ hüquqi aktların əsas təsnifatlarından biri onların qanunlara və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktlara bölünməsidir. Qanunqüvvəli normativ aktların müxtəlif növləri üçün onların müxtəlif qanunla uyğunluğu variantları müəyyən edilir: “qanunla ziddiyyət təşkil etməməlidir”, “qanun əsasında və onun icrası üçün verilməlidir” və s. Buradan qanunun daha bir mühüm əlamətini müəyyən etmək olar: qanun normativ hüquqi aktların digər növlərinin qəbul edilməsi üçün hüquqi əsasdır. Məhz qanunlar qanunqüvvəli normativ hüquqi aktların, onların mahiyyətinin və tənzimlənmə predmetlərinin, qanunqüvvəli normativ hüquqi aktların hüquqi qüvvəsini və növlərini müəyyən edir. Beləliklə, qanun fundamental hüquqi aktdır, dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqyaradıcı fəaliyyəti üçün zəmin, əsas və istiqamət kimi çıxış edir.

Qanunun hər iki son əlamətinə müasir hüquqi ədəbiyyatda ətraflı baxılmır, bu-

nunla belə, bizim fikrimizcə, onlar müasir milli qanunun əsas səciyyələrindən biridir.

Qanunun təhlil edilmiş əlamətlərinə əsaslanaraq, onun aşağıdakı tərifini vermək olar. Qanun normativ hüquqi aktın dövlət hakimiyyətinin təmsilçi orqanı tərəfindən xüsusi qaydada və ya referendumda qəbul edilmiş növüdür, Konstitusiyadan sonra normativ hüquqi aktların bütün digər növlərinə nisbətən ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir, daha vacib və sabit ictimai münasibətləri tənzimləyir və qanunqüvvəli normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi və konkret işlərin məhkəmə qaydasında həlli üçün hüquqi əsasdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мицкевич А.В. Акты высших органов советского государства: Юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР. М.: Юридическая литература, 1967, 175с.
2. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций. В 2-х т. Т.2. Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1973, 401с.
3. Пиголкин А.С. Подготовка проектов нормативных актов (организация и методика). М.: Юрид. лит., 1968, 166с.
4. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права: Учебное пособие / Под ред. З.М. Черниловского. М.: Гардарики, 1996, 413с.
5. Тихомиров Ю.А. О системе Российского законодательства / Конституция и закон: стабильность и динамизм / Под ред. В.П.Казимирчука. М.: Юридическая книга, 1998, 208с.
6. Поленина С.В. Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России // Государство и право, 1999, № 9, с. 5-12.
7. Поленина С.В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. М.: Наука, 1979, 205с.
8. Красавчиков О.А. Система права и система законодательства (гражданско-правовой аспект) // Правоведение, 1975, № 2, с. 62-71.
9. Шебанов А.Ф. Система отраслей законодательства: основания построения // Правоведение, 1976, № 4, с. 15-25.
10. Толстик В.А. Иерархия источников российского права. Дис. ... докт. юрид. наук. Н.Новгород: 2002, 494с.
11. Морозова Л.А. Выбор формы законодательного акта и эффективное ее использование // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование. Сборник статей: В 2-х т. Т.1 / Под ред. В.М.Баранова. Н.Новгород: 2001, 544с.
12. Чиркин В.Е. Элементы сравнительного государствоведения. М.: ИГиП РАН, 1994, 152с.
13. Завадская Л.Н. Концепция закона: отрицание отрицания // Теория права: Новые идеи. Вып.3. М.: ИГиП РАН, 1993, с. 4-12.

ЗАКОН КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

У.З.ГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье, в первую очередь, отмечается, что в полном объеме разработка классического понимания закона, как особой формы юридического акта законодательного органа в условиях реализации принципа разделения властей, стало возможным в

Азербайджане только после принятия Конституции 1995 года. На современном этапе понятие «закон» является ключевым в азербайджанской системе законодательства.

Кроме того, в статье подчеркивается, что закон является фундаментальным юридическим актом, служит базой и ориентиром для правотворческой деятельности органов государственной власти.

LAW AS A BASIC ELEMENT OF THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

U.Z.GULIYEV

SUMMARY

The article firstly underlines that the full measure elaboration of the classical understanding of law as a special form of legal act of legislative body in conditions of implementation of authority division principles has become possible in Azerbaijan only after the adoption of the Constitution in 1995. At present-day stage the concept of “law” is a key concept in the legal system of Azerbaijan

Furthermore, it is noted in the article that law is a fundamental legal act, serving as a basis and reference point for lawmaking activity of state bodies.